

Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az Irodalomtudományi Intézetben

A társadalomtudományok műhelyeiben kevés témáról esik több szó mostanában, mint a művelődéstörténet és az ideológiatörténet mellett a tudománytörténetről, s nem is joggal: nehéz lenne ugyanis tárgykört találni, amelynek kutatását a legújabb teljesítmények és feladatok időszerűbbnek mutatnák, mint ezét. Messze vezetne, ha most részletekbe menően azzal foglalkoznánk, hogy az új kutatási irányok miért táruáltak fel szükségszerűen a tudományok fejlődésének éppen mai szakaszában (noha ilyen okok kétségtelenül vannak); célszerűbbnek látszik ehelyett az okok egyik csoportjából, a historikumból és a praktikumból indulni ki, amelyek a felmerült igényeket a történetiség fonalán fűzik egybe; abból, ami az irodalomtörténetírásban a tudománytörténet iránti érdeklődést minden más társadalomtudományénál korábban felkeltette, s az Intézet vállalkozásának kezdeti mozgatója lett. Az okok jelzett csoportja azért is említést érdemel, mert a történészek teljesen hasonló érdeklődésében pl. ugyancsak fontos szerepet játszik, de egyúttal megmagyarázza azt, miért éppen az Irodalomtudományi Intézet tűzte először programjára a művelése alatt álló tudományszak történetének feldolgozását, mégpedig az eddigi, hasonló célú vállalkozásoknál lényegesen nagyobb méretekben, és összehasonlíthatatlanul rendszeresebben, mint eddig valaha is történt.

A hatkötetes magyar irodalomtörténeti szintézis megírásáról, s a munka során szerzett tapasztalatokról van szó, melynek kidolgozása közben szerkesztő és szerző egyformán érezte, milyen nehéz, néha szinte megoldhatatlan feladat egy-egy kor irodalmát a művelődés egészében elhelyezni, s kapcsolathoz állítani valamely adott fejlődési szakasz művészetével, tudományával és filozófiájával. Ugyancsak a szintézis szerkesztésekor, az irodalomtörténész-elődök eredményeinek és állításainak kritikai vizsgálata során vált tapasztalati ténnyé, hogy a szemléleti és tárgyi tévedésekben rendszer van, s hogy a helyenkénti túlértékelések és elhallgatások oka végső soron ideológiai természetű. Nyilvánvaló pl., hogy a Gyöngyösi István költői rangja körüli vitában a nemesi és a polgári irodalomszemlélet ütközött meg egymással a XVIII–XIX. század fordulóján, és a nemzeti irodalomról alkotott elképzelések okozták, hogy a hazai latin nyelvű irodalmat lehetőleg, de soha nem egészen következetesen, kirekeszteni igyekeztek az irodalomtörténetekből. Az is világossá vált, hogy az irodalom egyes korszakaiban az uralkodó eszmék, az irodalomról alkotott vélemények összefüggésben állnak egymással, a rendszerek meglehetősen összetettek, s az egyes elemek történeti változékonysága sem egészen azonos. Más elbírálás alá esnek a műfaj-történeti kérdések, mint pl. az anyanyelv irodalmi alkalmazásának posztulátuma, és megint másként ítélandók meg a nyelvi kifejezés eszközeinek alkalmazása, az egyes retorikai figurák gyakoriságának kérdése és más effélék. Feltűnt az is, hogy voltaképpen milyen keveset tudunk a kívánalmakról, a normákról, a kritikai eszmékről, amelyek az egyes korszakokban dominánsokká váltak, és nyilvánvalóan erősen befolyásolták az írók művének megírása közben, majd pedig az olvasót vagy hallgatót is, amikor a kész műről valamilyen fokon véleményt formált.

Még sajtó alatt voltak, vagy éppenséggel a szerkesztői asztalon heverték az új szintézis első kötetei, amikor *Sőtér István* Jegyzet a kritikáról és az irodalomtörténetről c. cikkében (Kritika, 1963/4.) a nagy vállalkozás elsőnek megfogalmazható tanulságaként már arról írt, hogy munka közben „nagyobb helyet kellett biztosítanunk a kritikus, irodalomtörténeti életműveknek, mint aminőt talán eredetileg szántunk is nekik. Minél szélesebb, minél átfogóbb képet és értékelést kívántunk nyújtani egy-egy korszakról, annál komolyabb helyet kellett biztosítanunk ebben a képben, ebben az értékelésben a korabeli kritikáknak, az irodalomtörténeteknek”, mert „a jelentős kritikusok és teoretikusok többet árulnak el egy-egy korszak eszmevilágáról mint a kevésbé jelentős írók”. Világossá vált továbbá, hogy az irodalom mélyebb megértésének célján túl önmagukban is megismerésre érdemesek az irodalmi művel szemben támasztott követelmények, s hogy kritikai eszmék történeti változása a gondolkodásnak más rétegében megy végbe mint az irodalomé.

A cikkben kirajzolódtak már az újabb, nagyigényű és terjedelmű feladat körvonalai, melyet az Irodalomtudományi Intézet az irodalomtörténeti szintézis szerves folytatásként magára vállalt. A további megbeszélések végleg tisztázták, hogy az új vállalkozás tárgya a kritikai, tudományos elmélkedések, fogalmak, eszmék, rendszerek fejlődéstörténete lesz, melyek az íróval, a művel, a műben ábrázolt valósággal foglalkoznak, s a voltaképpeni irodalom (az irodalomtörténetírás szorosan vett anyaga) fölött egy második közeget, teoretikus szférát alkotnak. Az tehát, amit a franciák critique az angolul beszélő népek criticism szóval jelölnek.

Kezdetből fogva nehézségeket okoz, hogy az így kijelölt tárgykörnek elfogadott magyar neve nincsen. A kritika nálunk bírálatot jelent, s ha ismeretes is a szó tágabb értelme (kritikai irodalom), még szakmai körökben sem használatos; a kritikizmus, mint készen kínálózó idegen szó, annyira idegenül hangzik, hogy használatára, legalábbis egyelőre, nem nagyon lehet gondolni. Nem sokkal jobbak a további javaslatok sem, amik eddig felmerültek: kétséges, hogy az irodalomtudomány szót le lehet-e a critique számára foglalni, nem látszik eléggé körülhatároltnak és terminus technikussá avathatónak a „kritikai gondolkodás története” kifejezés, további megfontolást igényelne az „irodalmisság” szó. Ilyen körülmények között érthető, hogy a vállalkozás az intézeti tervlapokon „az irodalomtudomány és a kritika története” címmel szerepel, ami a közszájon kritikatörténetté rövidült. Nem lehetetlen, hogy a tárgynak e vox populi adja meg végül a végleges nevet. Ha meghonosodnék nem történe más, mint a kritika szó értelmének kiterjedése arra a területre is, amire eddig nálunk nem igen alkalmazták.

A szélesen értelmezett kritikának is vannak természetesen határai. A kiindulópont szerint kutatás és feldolgozás tárgya minden kritikai gondolat, amit kifejtője tudatosan kapcsol bele a már létező teoretikus szférába, és arra jellemző módon, vagyis általában értekező prózában fogalmaz meg. Legnagyobbrészt kimaradnak tehát, s csak kivételesen, jelentőségtől és az adott korszak viszonyaitól függően tárgyaltnak a kifejezetten szépirodalmi művekben, legtöbbször szétszórtan található megjegyzések. A kritikatörténeti szempontok következetes alkalmazása nem teszi lehetővé azt sem, hogy az értekező prózában kifejtett normák alkalmazását a szerző vagy kora más alkotójának szépirodalmi műveiben kimutassuk, és az elméleti műveknek a praxisra tett hatásával általában foglalkozzunk. Ha azonban az elméletíró, mint igen gyakran történni szokott, hivatkozik példákra, vagy véleményét egy mű elemzése során fejti ki és rendszerezi, a példákat és a művet már csak a kritikátörténeti felfogás világosabbá tétele érdekében sem hagyhatjuk említés nélkül.

Mindkét határvonal határozott meghúzása lényegesen megkönnyíti a kritikátörténet kidolgozását. Mi több: ha a határokon kívül eső feladatokra is vállalkoznánk, a feldolgozás gyakorlatilag kivihetetlené válnék. Minden valamire való költőnek és írónak van

ugyanis szépirodalmi írásaiból kielemezhető ars poeticája, a legnagyobbak munkáiból legnagyobbbrészt ki is dolgozták ezeket, vagy legalábbis kísérletek történtek a fő vonások megállapítására. Az eddigi eredmények ellenőrzése és kiegészítése, s ezen túl még a kisebbek írói hitvallásának kimunkálása azonban annyi időbe kerülne, hogy a tervezett kritikátörténetet a közeli években nem igen lehetne befejezni. A következetesen alkalmazott kritikátörténeti szemlélet és feldolgozási mód adja meg viszont azt a lehetőséget, hogy az egyes írók és korszakok irodalmi praxisát és uralkodó elméletét egybevesse majd a későbbi irodalomtörténész.

A téma e kétoldali körülhatárolása nem értelmezhető azonban úgy, hogy a kritika-történetből teljesen kimaradnak az irodalmi művek: az a szubsztrátum, amire a normatív szabályok és elméletek felépülnek. Bizonyosnak látszik, hogy elkerülhetetlenül szóba kerülnek a legnagyobb írók irodalmáról vallott nézetei, egyebek között pl. abban az esetben, ha az elmélet és a gyakorlat, vagy pontosabban a vizsgálat alá vett teoretikus szféra és a költői praxis összevetése abból a célból válik szükségessé, hogy az előbbinek történeti helye, elmaradott vagy az élő irodalomnál előrehaladottabb volta kitűnjék.

Feldolgozásra, nem ritkán első tudományos tárgyalásra váró anyag még a téma körülhatárolása után is bőven marad. Ismeretes, hogy az eddigi kritikátörténeti irodalom nálunk meglehetősen szegényes: a széles értelemben vett kritikára és a kritikusokra „inkább csak tanulmányíróink figyeltek fel”, jelentőségüket „inkább önálló értékelések elemezték, semmint azok a csekély számú szintézisek, melyeket az elmúlt évtizedek hagytak ránk”. (Sőtér István). Hozzátehetjük hogy a kritikai irodalom régebbi feldolgozóit általában nem tartoztak a szakma legjobb képviselői közé, műveik anyaga pedig még megközelítően sem teljes. Ilyen szakirodalom nyomán alig lehet elindulni. A kritikátörténeti folyamatokat még megközelítőleg is csak akkor lehet felvázolni, ha a szerzők messze túlhaladnak az eddigi ismeretanyagon, és fejtegetéseiket teljesen új források önálló feldolgozásával alapozzák meg.

Ott, ahol alig ismert, s az irodalomtörténetben tárgyalttól meglehetősen eltérő természetű anyagot kell feltárni, és a szó szoros értelmében alap kutatásokat folytatni, nem lehet változtatás nélkül átvenni a hatkötetes szintézis előadási formáját. Abban, legalábbis részben, helyenként és egyes fejezetek esetében, össze lehetett foglalni a korábbi szakirodalom időtálló eredményeit, — itt kivételként is alig történhetik; ott általános tájékoztatásul kielégítő lehetett a fejezetek végére tett bibliográfia, — itt gyakran egy-két használható cikket is nehéz lesz találni. A munkában levő kritikátörténet külső alakját a lábjegyzetes monográfiák felé kellett tehát közelíteni; ebben a formában is az a szándék vezet azonban a szerzőket, hogy legjobb hagyományként őrizzék meg a hatkötetes irodalomtörténet világos szerkezetét, közérthető stílusát, és arra törekedjenek, hogy a magyar kritikátörténet első átfogó szintéziséből semmi lényeges adatesoport ne maradjon ki, — ha valami kimarad is, a szerkezet olyan helytállónak bizonyuljon, hogy rendszerében a további részletkutatások — belátható ideig — elhelyezhetőek legyenek.

Felkutatni való egy széles értelemben vett kritikátörténet igényes feldolgozásához annyi van, hogy akár az anyag teljes feltáratlanságáról lehetne beszélni. Az irodalom Bessenyei előtti korszakát illetőleg még a kritikátörténet lehetőségének gondolatát sem igen vetették fel, mert szűken értelmezett kritika, vagyis újságokban és folyóiratokban megjelenő recenzió nincsen, pedig szélesebb értelemben vett kritikátörténeti anyag bőven található. Az irodalomtörténetírás kezdeteit is csak 1711-re teszi a szakmai köztudat, noha már Czvittinger előtt is létezett, mégha nem lexikális formában is, nem beszélve most az irodalomtudományi munka más területeiről és a terjedelmes latin nyelvű anyag-ról. A XVIII. század végétől az okoz nehézséget, hogy egyes fontos folyóiratok és kiemelkedő kritikusi életművek feldolgozása jóformán még meg sem indult.

A feldolgozás előtt álló akadályokat elvben több módon lehetett volna elmozdítani.

Mindenekelőtt rendkívül széles körű, népes kutatócsoportok szervezésével, melyeknek tagjai előtanulmányaikban előásták volna az anyagot, amit a tervezett szintézisben majd összefoglalni lehet; esetleg azt a megoldást választani, hogy az egyes korszakok egy szerkesztő vezetése alatt dolgozó munkatársak többé-kevésbé kollektív munkájából álljanak össze; lehetett azonban fordított megoldásra is gondolni. Arra nevezetesen, hogy minden korszak megírását egy szerzőre bízva az Intézet, vállalva ezzel azt is, hogy egyéni hajlam, kutatási irány és tájékozottság feltétlenül érvényesülni fog a megírandó kötetekben. Járhatóbbnak végül az utóbbi változat látszott. Általánosan ismert ugyanis, hogy sok munkatárssal meglehetősen nehéz boldogulni, és fokozottan nehéz egy olyan speciális témában, melynél először az alapfogalmakat kell elmagyarázni. A feldolgozásra váró egyes kisebb egységek kijelölése sem járt volna minden nehézség nélkül, s mindezek tetejébe a kisebb méretű feladatok véghezvitelében az egyéni adottságok éppúgy érvényesültek volna, mint a nagy korszakok esetében. Előrelátható volt, hogy ilyen eljárással nem időt nyer, hanem egyenesen veszít a vállalkozás. (Nem beszélve most arról, hogy megfelelő felkészültségű kutatókat sem nagyon lehetett volna találni.)

Az Intézet a munkaközösségi megoldás hátrányait alaposan felmérve a mellett döntött, hogy a vállalkozást lehetőleg kevés szerzőre bízva. Az irodalomtudomány és kritika történetét nagyjából az irodalomtörténeti szintézis főkorszakai szerint tagolva fel, minden nagy egység megírásával egy szerzőt bízott meg, akiknek meglehetősen önálló hatáskört biztosított, s csak azt kötötte ki, hogy az egymásután következő korszakokat ábrázoló kötetekből a kritikátörténet teljes folyamata megismerhető legyen. Az első kötet (és korszak) a kezdetektől a XVIII. század végéig terjed, a második innen az 1820-as évekig halad előre. A gazdag anyagú XIX. századot 1842, 1870 tája és 1902 tagolja három korszakra; az utolsó, sorrendben hatodik nagy egység a XX. századot foglalja magában, amely három-négy munkatárs gondozásában előreláthatólag több kötetre terjed majd. Minden nagy korszak, bevezetést kap, amely jellemezni hivatott a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat, valamint az irodalomtudomány helyzetét és fejlődését elsősorban befolyásoló más tényezőket. Itt kerülnek egyebek között szóba az iskolázás, a tudomány művelőinek társadalmi helyzete, és az irodalmi élet szervezeti formái. A korszak-bevezetések látszanak legalkalmasabb helynek az európai és a magyar irodalomtudomány kapcsolatainak jellemzésére, összehasonlító szempontok kifejtésére, az irodalom és más művészetek kritikájának párhuzamaira, s itt kell kiemelni a kritikai műfajok fejlődésének jelentős állomásait is, a humanista epigrammától a kritikai esszéig, az írói lexikontól a korszak-monográfiáig. A legfontosabb tanulságokat a zárófejezetek foglalják össze, melyek átvezetnek a soron következő főkorszak tárgyalásához.

A nagy vállalkozás előkészítésének első látható eredményeként jelent meg 1967-ben *Somogyi Sándor* Irodalmunkról, múltjáról szólva c. tanulmánya, majd ugyanebben az évben vitára került a teljes szintézis részletes tervezete.

A legújabb felmérés azt mutatja, hogy a kritikátörténeti anyagot a XIX. század végéig tárgyaló kötetek 1973 – 74-re készülnek el; ugyanekkor indulnak el intenzíven a XX. századi munkálatok, melyek előreláthatólag néhány további évet vesznek igénybe.

Az Intézet azt reméli, hogy az új vállalkozás hozzásegít az irodalmi gondolkodásban oly fontos kritikai szféra feltárásához, impulzust ad a további kutatásoknak, s a kritikai rendszerek részletes kidolgozása által új szempontokat nyer az irodalomtörténeti munka. Az Akadémia elnöksége és osztályai nem egyszer foglalkoztak a tudománytörténeti kutatások helyzetével és előmozdításának módzataival. Bízni lehet, hogy az Irodalomtudományi Intézetben folyó munka kedvet és lendületet ad további hasonló kezdeményezésekhez, és ugyanakkor lehetőséget is kínál, hogy általa erőteljesebben bekapcsolódjunk a nemzetközi tudományos életbe, a tudománytörténeti szervezetek munkájába.

TARNAI ANDOR